

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

Олександр Курочкін

РІЗДВЯНИЙ ВЕРТЕП: ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Майже сім віків нараховує історія вертепу – szopky – на теренах Польщі. Уперше її встановили на початку XIV ст. на Різдво у краківському костелі Святого Андрія. Упродовж наступних століть, поширюючись у побутовій сфері, традиція виготовлення шопок у Польщі піднімається на рівень високо розвиненої галузі народного мистецтва.

На українських землях вертеп як народна релігійна драма і як власне лялькова скринька поширився вже після Берестейської унії 1595-1596 років. Процеси зближення православних і католицьких святкових звичаїв, які відбувалися в рамках унії, відкрили двері для широкого розповсюдження численних драматичних ігор «пастухів з яслами», відомих у західноукраїнському регіоні як «живий вертеп».

В умовах громадсько-політичної активізації, яку нині переживає українське суспільство, ця фольклорно-театральна форма розвивається і модернізується.

Ключові слова: *Різдво, вертеп, Євангельські персонажі, християнство, народне мистецтво.*

Звичай установа рідвняних «ясел» або рідвняного вертепу добре відомий багатьом європейським народам, що сповідують християнство, передусім католикам і греко-католикам.

Рідвняні «ясла» – це медіатор між світом священного і земного; вони моделюють важливий фрагмент євангельської історії, а саме – чудесне народження Ісуса Христа. Маючи наднаціональну /загальнохристиянську/ цінність, цей рукотворний предмет виступає і як оригінальний артефакт і сакральний об'єкт ушанування з боку представників релігійної громади. Культурні традиції, як і технологічні новації, народившись у певному місці, можуть розповсюджуватися дуже широко, долаючи державні й етнічні кордони. Спробуємо простежити, як формувався культурний ареал звичаєвості рідвняних «ясел» на теренах Центральної і Східної Європи.

Італія по праву вважається батьківщиною традиції образотворчого показу в католицьких храмах рідвняного вертепу – *презепе*. Вона започаткована в далекому 1223 році в містечку Греччио, де св. Франциск Асизький уперше наочно відтворив згадану в Євангелії сцену народження Ісуса Христа [1, 30]. Відтоді цей сюжет набув значення одного з першорядних у релігійному мистецтві. Упродовж віків у різних областях Італії місцеві майстри створювали моделі *презепе* з дерева, теракоти й інших матеріалів. Будучи наївним виразом релігійних почуттів, *презепе* став не лише символом Різдва, але й чудовим взірцем національної історико-художньої ремісничої школи. Барвисту панораму багатой культурної спадщини Італії продемонструвала виставка художніх вертепів, показана у 2005-2007 роках спочатку в Москві, а потім у Санкт-Петербурзі.

© Курочкін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Виникнувши в Італії, звичай образотворчого зображення Різдва у формі великих і маленьких «ясел» набув широкого розповсюдження серед християнських народів Європи, що сповідують католицизм.

Традиція різдвяних «ясел» глибоко закорінена в західних слов'ян – чехів, словаків, поляків. Як і в Італії, у них цей звичай первісно утвердився в просторі храмів. Готуючись до Різдва, у вівтарній частині споруджували об'ємну модель Вифлеємського хліва, де на тлі орієнтального пейзажу розміщували фігурки Божої Матері з немовлям, Йосипа, пастухів, вола, вівці та ін. На свято Трьох Королів /Богоявлення/ до них додавалися фігурки волхвів або трьох східних владик, які приходили поклонитися Христу зі своїми дарами – золотом, миром і фіміамом.

Майже сім віків нараховує історія вертепу – szopку – на теренах Польщі. Уперше її встановили на початку ХІУ ст. на Різдво в краківському костелі Святого Андрія [5, 73]. Писемні пам'ятки засвідчують, що тривалий час фігурки учасників євангельських подій розміщалися біля костельних «ясел» нерухомо. Проте згодом для популяризації шопки в монастирях францисканців, реформатів, бернардинів було запроваджено рухомі фігурки, подібні до лялькового театру. Під склепінням храму парафіянам показували не лише біблійні, а й побутові сценки: п'яні селяни билися палицями, шинкарка танцювала із залицяльником, муштрою займалися солдати, чорт воював зі смертю, лісоруби тягнули стовбур дерева і т. ін. Оповідючи про подібні вистави, їхній свідок – польський автор ХУІІІ ст. Я.Китович відзначав, що вони нерідко супроводжувалися небажаними ексцесами, коли храмовий служка був змушений угамовувати розбурхану публіку батогами. Ось короткий уривок із цього тексту: «...одні перед одними валилися на купи, другі, швидко зіскакуючи з лавок і вівтарів, падали одні на одних, ударяючи собі лоби, боки, руки і ноги...» [6, 14]. Наприкінці ХУІІІ ст. духовна влада, аби припинити безчинства, заборонила такого роду видовища в костелах, залишивши в них лише нерухомі різдвяні моделі.

Шляхи розвитку об'ємних зображень Різдва в різних областях Польщі мали певні особливості. У ХІХ ст. сформувалися засадничі відмінності варшавської та краківської *шопок*. Перша, як зазначає етнолог Ч. Вітковський, була насичена архітектурними елементами світських замків, рагушних споруд, натомість друга віддавала перевагу елементам сакрального будівництва, у якому домінували готичні вежі та барокові костели [6,15].

Краківська *шопка* має заслужений авторитет найбільш зрілої й досконалої з художньо-естетичного погляду. Головну роль у цьому відіграла професійна верства мулярів краківських передмість. У місяці осіннього й зимового перепочинку, коли припинялися будівельні роботи, щоб мати додатковий заробіток, вони виготовляли дитячі іграшки та святкові атрибути. Плеяду видатних краківських ремісників-шопкажів розпочинають брати Езенекери, які створили ряд досконалих моделей, що послужили взірцями для наслідування.

Крім власне різдвяних макетів, справою шопкажів і членів їхніх родин було виготовлення ляльок. Їх вирізали з дерева або зшивали з клаптиків тканини, прилаштувуючи до них куповані порцелянові голівки. До традиційних персонажів краківської *шопки* належали ляльки з виразними атрибутами належності до певної етнічної або соціальної групи: краков'яки, горали, цигани, муляри, маслобійники, лудильники, медведники, шарманщики, жандарми та ін. Центральну групу звичайно становили члени Святого сімейства, з розташованими біля ясел волом та ослон, а також ангел, смерть, чорт, Ірод і особи з його оточення.

Поряд з відносно невеликими спорудами різдвяних «ясел» у Польщі відомі великі /до 2 метрів/ *шопки*, призначені для лялькових вистав. Переповідаючи образною мовою найважливіше таїнство християнської історії, різдвяні вистави водночас намагалися розвеселити й потішити глядачів, додаючи гумористичні й сатиричні акценти. Для цього до репертуару дійства залучалися популярні пісні, декламації з художньої літератури й танцювальні номери. Театр *шопки* міг набирати політичного й патріотичного звучання. У часи бездержавності Польщі, розірваної між Росією, Австрією і Пруссією, на його сцені, пропагуючи гасла рівності й свободи, з'являлися

Костюшко, косінєри /повстанці, озброєні косами/, Бартош Гловацький, польські улани та інші народні герої.

Розвитку й популяризації краківської *шопки* сприяла не лише плідна діяльність кількох поколінь народних майстрів, а й розумна опіка з боку співробітників місцевого Історичного музею. За їхньою ініціативою з року в рік напередодні Різдва перед Маріацьким костелом у Кракові ремісники влаштовують ярмарок, де продається чимало маленьких *шопок* заввишки в кілька десятків сантиметрів.

У семантиці української мови термін «вертеп» неоднозначний. За ним стоять кілька взаємопов'язаних понять: 1) печера; 2) традиційна драматична вистава, яку виконують на Різдво Христове; 3) вид самобутнього фольклорного театру; 4) макет будинку (церкви, палацу або хати), в якому розміщені рухомі або нерухомі ляльки-маріонетки; 5) група костюмованих учасників колядних обходів, які представляють різдвяну містерію, а також сцени з народного життя.

На українських теренах вертеп як народна релігійна драма і як власне лялькова скринька поширився вже після Берестейської унії 1595-1596 років. У науковій літературі й нині тривають дискусії про дату їхньої появи [4, 29-54]. Одні дослідники визначилися кінцем ХУІ ст., а інші /у тому числі І. Франко, Н. Петров, М. Возняк/ відносять цю подію до другої половини ХУП ст. У радянський час навіть були спроби довести автохтонне походження українського вертепу. Сьогодні ці «патріотичні» теорії виглядають наївними і необґрунтованими. Усі відомі факти переконливо засвідчують визначальну роль католицької традиції у створенні культурного анклаву різдвяних ясел [2, 45]. Недарма ж географія їхнього активного побутування в Східній Європі майже тотожна географії поширення греко-католицьких парафій.

Процеси зближення православних, радше язичницько-православних, і католицьких святкових звичаїв, які відбувалися в рамках унії, відкрили двері для поступового поширення численних драматичних ігор «пастухів з яслами», відомих у західноукраїнському регіоні як живий вертеп. У добу Просвітництва ці ігри населення Західної Європи майже забуло, тоді як на периферії католицького світу вони і нині побутують.

Важливу роль у популяризації українського вертепу відіграли представники греко-католицького духовенства. На сторінках багатьох релігійних видань, приурочених до свята Різдва /журнали, календарі, місяцеслови тощо/, друкували тексти вертепних інсценівок, що отримали благословення уніатської церкви. Ці рекомендовані сценарії, під керівництвом місцевого духовенства і вчителів, серед населення популяризували, розігруючи їх, самодіяльні виконавці. Велику активність у справі поширення вертепу на Закарпатті виявило, зокрема, видання Товариства св. Василя Великого, яке існувало в 1860–1902 роках під опікою мукачівського і пряшівського уніатських єпископів. У воцерковлених варіантах вертепного дійства, рекомендованих греко-католицьким кліром, часто були випущені ролі побутових персонажів /«дід», «чорт», «циган», «єврей»/, а замість народних колядок пропитували церковні пісні. Відомо, що спроби духовенства звести вертепне дійство до сучасних евангельських сюжетів не мали великого успіху.

Ґрунтуючись на комплексі доступних джерел, стверджуємо, що особливо сприятливим для функціонування вертепної традиції на західноукраїнських землях виявився історичний період між двома світовими війнами. У буржуазній Польщі, Чехословаччині та Румунії, на відміну від СРСР, релігійні свята та обряди не забороняли, а навпаки, – їх уважали дієвим знаряддям державної ідеології.

Після входження західноукраїнських земель до складу СРСР суспільний статус різдвяного вертепу кардинально змінився. У країні пролетарської диктатури і «масового атеїзму» всі публічні форми релігійного життя і мистецтва виявилися небажаними й переслідуваними радянською владою. Проте, у супереччя офіційним заборонам, народні звичаї та обряди відзначення Різдва та інших церковних свят і надалі побутували, хоча їх дотримувалися потайки чи напівлегально.

На відміну від католицьких країн Західної і Східної Європи, в Україні мистецтво виготовлення різдвяних «ясел» або вертепних будиночків не піднялося на професійний рівень і не стало розвинутою галуззю масового народного ремесла. Тут не

сформувалася традиція спеціалізованих ярмарків і конкурсів різдвяної атрибутики, не відомі їй династії майстрів-вертепників на кшталт французьких *саптоньє* або краківських *шоткажів*. У добу радянського тоталітаризму, коли вели цілеспрямовану боротьбу з усілякими «пережитками» і «забобонами», не могло бути й мови про популяризацію, демонстрацію і музеєфікацію взірців народного мистецтва, пов'язаних з релігійною обрядовістю. Багато з них, у тому числі старовинні храми та ікони, під гаслами утвердження атеїстичного світогляду були безповоротно знищені.

Процес реабілітації і популяризації давніх символів і традицій української ідентичності став реальністю лише після урочистого проголошення Акта про незалежність України – 24 серпня 1991 року і проведення 1 грудня того ж року всеукраїнського референдуму, який підтвердив добровільний історичний вибір українського народу.

Уже перше святкування Різдва в новоствореній державі ознаменувалося оглядами виконавців традиційних зимових обрядів. Один з таких заходів проходив на базі Чернівецького обласного державного музею народної архітектури і побуту 16-18 січня 1992 року. Тут виступали самодіяльні колективи, які представляли колядки та вертепні вистави з Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької та інших областей.

Піонерські акції західноукраїнських професійних і самодіяльних митців щодо популяризації репресованих радянською ідеологічною машиною народно-релігійних звичаїв і обрядів дали поштовх до подальшого входження цих традицій у модерну українську культуру і громадський побут. В останні два десятиліття практика залучення сільських вертепних гуртів до різноманітних фольклорних свят та фестивалів у просторі міста стала доволі поширеною. Це дає підстави говорити про певну трансформацію вертепу, який сьогодні, окрім своїх традиційних, виконує функцію екзотичного видовища з яскравим національним колоритом.

Збагачення форм презентації сцени Різдва Христового засобами різних мистецтв – характерна тенденція нашого часу. Це безпосередньо пов'язано із загальною легітимізацією всіх виявів релігійного життя в країні колишнього «масового атеїзму». Українське суспільство сьогодні, зі значним запізненням, намагається перейняти «християнський досвід», «християнські стереотипи життя» розвинутих європейських націй.

Прикметною тенденцією наших днів стала певна десакралізація /обмирщення/ різдвяного вертепу й проникнення цього релігійного артоб'єкта в ті сфери громадського життя, де він раніше ніколи не фігурував.

У період Різдвяних свят 2014 року на головному майдані Києва різні самодіяльні й фольклорні гурти показали близько 10 вертепних вистав. Одні з них намагалися дотримуватися канонічної канви євангельської оповіді, інші – доповнювали і переосмислювали її, реагуючи на актуальні запити часу й аудиторії.

Серед вистав, здійснених у рамках святкування Різдва на революційному Євромайдані, найбільшою гостротою і злободенністю вирізнявся «Зірковий вертеп», який вивів на публічне зганьблення цілий ряд антигероїв, реальні прототипи яких не викликали жодного сумніву. Заряд цього спектаклю, як і самого революційного Майдану, був спрямований проти антинародного й корумпованого режиму Президента В. Януковича. Безпосереднім детонатором масового обурення послугувало не підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, а також жорстоке побиття студентів, які маніфестували проти непослідовності влади. [3, 38-40]

Вищевикладені матеріали засвідчують, що у нинішніх умовах, коли українське суспільство переживає фазу гострої кризи і трансформації, традиційне вертепне дійство також виявляє тенденцію до переосмислення і модернізації. У сучасному, переважно секуляризованому світі, воно вже не обмежується рамками колишньої євангельської містерії й контактує з різноманітними явищами культури та громадського життя. Тому сьогодні можна вести мову не лише про релігійно-побутовий, але й фестивальний, мистецький /постмодерністський/, літературний, політичний різновиди вертепу, що мають свої особливі форми вираження.

1. Массари Стефания. Вертеп. Рождественская традиция Италии, Каталог выставки в музее этнографии России 9 декабря 2006 – 18 января 2007 года.
2. Курочкін Олександр. Європейські мандри різдвяних «ясел». // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 2. – С.39–45.
3. Курочкін Олександр. Український вертеп на межі двох епох, // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 6. – С. 29–41.
4. Федас Йосип. Український народний вертеп /у дослідженнях XIX-XX ст./ – Київ, 1987.
5. Szymanderska Hanna. Polskie tradycje świąteczne, Warszawa. – 2003.
6. Witkowski Czesław. Doroczne polskie obrzędy I zwyczaje ludowe. – Kraków, 1965.

NATIVITY SCENE: POLISH AND UKRAINIAN PARALLELS

Almost eight centuries reckons the history of crèche - szopky - in Poland. It was established for the first time on Christmas in Krakiv St. Andrew's Roman Catholic church at the beginning of 14th century. During next centuries spreading in everyday life the tradition of making szopky rose at the level of highly developed branch of folk art.

In the territory of Ukraine the Nativity scene as a folk religious drama and as puppet booth spread after the Union of Brest 1595-1596. Processes of approaching of orthodox and catholic customs which occurred within the framework of the Union, opened the doors for the broad expansion of the numerous dramatic games of "shepherds with cribs" known in western Ukrainian region as "living nativity scene".

In conditions of social and political activation that is being experienced by Ukrainian society now, this folk and theater form is developing and modernizing.

Key words: *Christmas, Nativity scene, Evangelic characters, Christianity, folk art.*

